

фо-гидрологического метода в оценке влияния антропогенной деятельности на сток рек // Географо-гидрологический метод исследования вод суши: Сб. ст. – Л.: ГО СССР, 1984. – С. 142-149. 13. Сочава В.Б. Введение в учение о геосистемах. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд.-ние, 1978, 319 с. 14. Субботин А.И., Дыгало В.С. Ландшафтно-гидрологические исследования в бассейне реки Москвы // Гидрологические исследования ландшафтов: Сб. ст. / Отв. ред. Г.В. Багурин, Л.М. Корытный. – Новосибирск: Наука. – 1986. – С. 30-38. 15. Хортон Р.Е. Эрозионное развитие рек и водосборных бассейнов. Пер. с англ. Д.Л.Арманд и В.А.Троицкого, М.: ИЛ, 1948. – 158 с. 16. Швобс Г.И. Теоретические вопросы географо-гидрологических и ландшафтно-гидрологических исследований // Гидрологические исследования ландшафтов. – Новосибирск: Наука, 1986. – С. 5-8.

Summary

O.S. Danylchenko. **Geography-Hydrological and Basing Approaches in Modern Hydrological Investigation.**

The article deals with two major approaches of hydrological investigation: geography-hydrological and basing. The special attention is paid to privileges and significances of approaches. In conclusion the author stresses about complex, syntheses approach, that connect basing and landscapeful-hydrological methods of research.

УДК 911.52

В.П. Шульга

ЛАНДШАФТНЕ РІЗНОМАНІТТЯ ЯК ОСНОВНА СКЛАДОВА ПРИРОДНО-КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті розглянуто передумови формування природно-культурного середовища Сумської області на основі зіставлення схем історико-культурного й фізико-географічного районування. Ландшафтне різноманіття території визначається як головна передумова формування й розвитку «садибної культури» ХІХ століття. Для збереження унікальних природно-культурних ландшафтів пропонується розглядати їх в якості об'єктів екотуризму.

Вивчення праць дослідників Слобожанщини ХІХ – початку ХХ ст. (О.С. Федоровського, В. Юркевича, А.Г. Слюсарського, Д.І. Багалія, М.Ф. Сумцова, Філарета та інших) дозволяє стверджувати, що формування природно-культурного середовища за часів заселення території Слобідської України відбувалося в умовах більшої ландшафтно-різноманітності. Унікальні сполучення різних видів ландшафтів у зоні лісостепу створювали умови для «культурного життя, розвою і достатків» [1, с. 18]. Внаслідок активного сільськогосподарського освоєння деякі види ландшафтів були нівельовані, деградували або майже зникли (лучні степи, «чорні ліси» тощо). Водночас традиційна культура, що формувалася в межах території дослідження була більш «екологічною», ніж у сусідніх державах [1, с. 169-170], що дозволило зберегти протягом 300-400 років господарського освоєння типові риси ландшафтів.

Територія сучасної Сумської області є однією з найдавніших антропогенно освоєних територій України. Саме тут пролягали найважливіші транзитні шляхи – Грецький (І ст.), Шовковий (VIII-XIII ст.), Кончаківський (XII ст.),

Муравський (XVI-XVIII ст.), Ромоданівський (XIX ст.) та ін. [2, с. 34]. Це сприяло культурному розвитку регіону й виникненню поселень міського типу. Але період XIII-XVI ст. місцевість стає «диким полем», крупні населені пункти тут практично відсутні, що дозволяє певною мірою відновитися ландшафтам внаслідок природних сукцесій. Можна вважати, що природно-культурні ландшафти Сумської області значною мірою були сформовані в процесі переселення українців з Правобережної України, що почалося у XVI ст. За Гумільовим, «етнос пристосовується до певного ландшафту в момент свого утворення, а, пристосувавшись, при переселенні або розселенні шукає собі область, яка відповідає його звичкам» [3]. Культура нації (етносу) є екологічним явищем, так як визначається (детермінується) природним середовищем, в якому живе відповідне населення. Інакше кажучи, культура кожного етносу є культурою екологічною [4]. Строкатість етнічного складу переселенців (представники етнічних груп територій Поділля, Полісся, Наддніпрянщини, Бессарабії тощо) й концентрація населення навколо стратегічних одиниць – міст-фортець змусувала шукати для поселення місцевості з якомога більшою ландшафтною різноманітністю, що забезпечувало найбільш ефективне використання природних ресурсів. При виборі поселення найбільш оптимальним вважалася місцевість, де межували 4-5 видів ландшафту: водно-болотні (водойма), заплавні, лучні (пасовище), лісові (будівельні матеріали, матеріали для ремесел, мисливство), надзаплавних терас, лучних степів (польові наділи). Для культових споруд обиралися відкриті, підвищені місця, які добре проглядалися, в той же час це була зазвичай та частина поселення, з якої відкривався гарний вид на довколишні пейзажі. Таким чином, збережені дотепер пам'ятки архітектури виглядають гармонійно «вписаними» в навколишнє середовище і є невід'ємною частиною природно-культурних ландшафтів території.

До XVIII-XIX ст. мережа населених пунктів, головним чином хутірського й сільського типу, на території сучасної Сумської області була сформована. Саме в цей час відбувається активний розвиток садово-паркового мистецтва. Садиби землевласників, обов'язковою частиною яких був сад або парк, розташовувалися саме в тій частині поселення, де була висока естетичність ландшафтів, оскільки найважливішим вважався «вид из окна» [5, с. 5]. Для великих за площею садів також обиралась пересічена місцевість з достатньою ландшафтною різноманітністю, аби на ній відтворити парково-архітектурний задум. Садиба виникала як житловий і господарський задум землевласника і поступово перетворювалась у культурний центр, де синтезувались традиції сім'ї й роду, культура дворянська, селянська [5, с. 7]. Тогочасні будівельники надавали пріоритетного значення

композиційному зв'язку архітектурних доміант з ландшафтом [6]. Українські паркобудівничі надавали великої вагомості естетичному, екологічному, загальнобіологічному та історичному аспектам створюваних парків, їхньому впливу на психологічний стан людини, коли природне середовище виховує не тільки загальні естетичні почуття, а й дарує відчуття прекрасного. Саме тому ставився акцент на індивідуальних рисах місцевості, які посилювали цей вплив і водночас формували неповторний ландшафтний образ місцевості. Аналіз розміщення садиб на території сучасної Сумської області доводить, що вони розташовувалися головним чином у місцевостях зі значними перепадами висот і достатнім ландшафтним різноманіттям. Так, в зоні Полісся, де ландшафти відрізняються більшою одноманітністю, садибно-паркових ансамблів було найменше, і їхнє розташування тяжіло головним чином до південної межі зони. Найбільша кількість садиб спостерігається в межах колишніх Сумського і Охтирського повітів, де ландшафтне різноманіття найбільш виражене, спостерігається більший відсоток місцевостей зі значними перепадами висот [7]. Таким чином, можна говорити про ландшафтну обумовленість природно-культурного середовища.

Як стверджує В.В. Вечерський, «теперішня Сумщина в історико-географічному відношенні є утворенням пізнім і дещо штучним» [8, с. 241]. Дослідники архітектурної спадщини Сумської області намагалися розробити історико-культурне районування області, опираючись лише на історичну інформацію. Так, за В.В. Вечерським, територія Сумської області за природними, історичними й культурними особливостями поділяється на північну й південну частини. Північна містить 8 адміністративних районів, південна поділяється на три регіони: Центральний (Сумський, Лебединський, Краснопільський, Білопільський райони), Південний (Тростянецький, Великописарівський, Охтирський райони), Західний (Роменський, Липово-Долинський, Недригайлівський райони) [8, с. 245]. Ми вважаємо, що, враховуючи штучність сучасного адміністративно-територіального поділу й ландшафтну обумовленість традиційної культури, варто врахувати при виділенні регіональних природно-культурних територіальних одиниць фізико-географічне районування. Так, відповідно до схеми фізико-географічного районування [9] визначаються чотири ландшафтних округи, основу виділення яких, як функціонально підпорядкованих елементів провінцій, покладено особливості місцевої палеогеографії, неотектонічні й літо-петрографічні фактори, що впливають на характер функціонування ландшафтоформуючих літодинамічних і фізико-географічних процесів: в Поліській мішано-лісовій провінції низовинних моренно-зандрових гігроморфних рівнин виділяється Шосткинський хвилясто-рівнинний округ Новгород-Сіверського моренно-зандрового Полісся, у Лівобере-

жно-Дніпровській лісостеповій провінції низовинних терасових лесових рівнин – Роменсько-Конотопський округ північної льодовикової частини слабо розчленованої Полтавської лесової рівнини та Охтирсько-Котелевський округ південної позальодовикової частини Полтавської лесової рівнини; у Середньоросійській підвищеній лісостеповій провінції – Глухівсько-Сумський підвищений округ західних відрогів Середньоросійської височини. При порівнянні схем історико-культурного районування (В.В.Вечерський, 2005) і фізико-географічного (Б.М. Нешатаєв, 2005), можна знайти багато спільних рис. Так, зокрема, виділяються чотири великі структурні одиниці, які практично співпадають і відображають не лише спільність фізико-географічних умов, а й спільність рис традиційної культури природокористування, які обумовили особливості природного середовища.

Таким чином, природне ландшафтне різноманіття на території Сумської області значною мірою обумовило наявність таких природно-культурних об'єктів, як парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. В період кінця XVIII – початку XX ст. на території Сумської області було закладено багато ландшафтних парків, які склали єдиний ландшафтно-архітектурний комплекс із садибами. Цей період визначається як час розвитку особливої «садибної культури», яка є характерною для Росії і має не лише певні зовнішні ознаки, а й особливий тип природокористування. За даними 1913-1917 років, на території Харківської губернії Сумський і Охтирський повіти вирізнялись найбільшою кількістю садибно-архітектурних ансамблів (Сумський – 15, Охтирський – 11, Харківський – 11) [5]. Наразі в Сумській області відносно добре збережені лише два парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва – Сумський і Тростянецький. При плануванні парків використовувався переважно англійський пейзажний стиль, який полягає у підкресленні індивідуальних рис природного ландшафту, «облагородженні» місцевості [10, с.106]. Очевидним є те, що природно-рекреаційні ресурси й, зокрема, ландшафтне різноманіття території регіону надавали можливість проєктантам з мінімальними змінами компонентів регіональних природно-територіальних комплексів створювати ландшафтні парки. Обрані місця мали надзвичайно високі естетично-пейзажні характеристики, які збереглися й нині. Тому паркова частина садибних ансамблів може розглядатися як важливий комплексний природно-культурний ресурс екологічного туризму.

Проведені нами польові дослідження дозволяють зробити наступний висновок: стан парків-пам'яток садово-паркового мистецтва Сумської області можна вважати незадовільним. Простежується тенденція погіршення стану в залежності від віддаленості від крупних населених пунктів. В найкращому стані знаходяться парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва на території обласного

центру (Сумський (Асмолова), Басівський, Веретенівський). Незважаючи на те, що ці парки розташовані на урбанізованій території, вони також знаходяться в місцевостях, що відрізняються достатнім ландшафтним різноманіттям, а саме в межах річкових долин, маючи на своїй території від 2 до 5 видів ландшафтів. Саме таке розташування допомагає зберігати високу пейзажність без спеціальних заходів з догляду за парками, а характерні риси, підкреслені проектантами при створенні парків, можна відновити без втрати історичної цінності. У відносно задовільному стані знаходиться також Тростянецький парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. Але в цілому композиції парків не збережені, деревостан не відновлюється, збіднюються дендрологічні колекції внаслідок природних рослинних сукцесій. Лісопаркова зона території захаращена, значно забруднена внаслідок стихійної рекреації.

Стан більшості парків-пам'яток садово-паркового мистецтва і ландшафтно-архітектурних ансамблів XIX ст., яким не надано статусу пам'ятки, також визначається як незадовільний: руїни садибних споруд, вхідних архітектурних елементів справляють гнітюче враження, використання споруд установами і закладами (школи, лікарні тощо) призводять до не виправданого «осучаснення» й ремонту замість реставрації, що спричиняє втрату більшості стильових архітектурних елементів. Вивчення присадибних паркових територій показало, що їхній порідний склад внаслідок відсутності догляду, оновлення і природних сукцесій поступово набуває характерних рис місцевості до заснування парків. Більшість цих територій значно зменшені внаслідок господарської діяльності, «окультурені» з огляду на потреби установ і підприємств, які знаходяться в приміщенні садиб або ж використовуються для стихійної рекреації. Пам'ятники або пам'ятні знаки також недоглянуті й не мають естетичної цінності. Вони на даний момент лише засвідчують факт перебування в даній місцевості визначної особи, тобто є інформативними об'єктами, але естетична цінність у сполученні з навколишнім природно-культурним ландшафтом невелика. Більшість парків-пам'яток садово-паркового мистецтва перебувають у занедбаному стані з економічних причин. У відношенні даних територій, які не є заповідними, найбільш ефективною й позбавленою ризиків порушення балансу природних екосистем може стати екотуристична діяльність. Саме ці об'єкти допускають господарське втручання з метою відновлення й збереження природної складової, що узгоджується з одним з головних принципів екологічного туризму – природоохоронній діяльності. Занедбаний стан робить практично непридатними для використання в туристичній галузі більшість садибно-паркових ансамблів регіону. Але з точки зору екологічного туризму вони є об'єктом цілеспрямованої

природоохоронної діяльності, яка має на меті відновлення й збереження ландшафтної складової садибних ансамблів. При цьому важливим є залучення до екотуристичної діяльності садиб, які знаходяться в занедбаному стані й розробки програми їхнього відродження й розвитку. Під розвитком розуміємо відновлення садибно-паркових комплексів шляхом надання їм можливості виконувати функції культурно-мистецьких, екотуристичних, історико-культурних, краєзнавчих центрів. Одним з результатів відновлення парків-пам'яток садибно-паркового мистецтва є збереження унікальних місцевостей з найбільшим ландшафтним різноманіттям, які стали передумовою формування природно-культурних ландшафтів Сумської області.

Література

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Передмова, коментар В.В.Кравченка. – Х.: Дельта, 1993. – 256 с.
2. Вартові шляхів Сумщини. – К.: Видавничий дім «Фолігрант», 2007. – 260 с.
3. Гумилёв Л.Н. Этнос и ландшафт // Доклады Географического общества СССР. – 1968. – Вып. – 3. С. 193-202.
4. Дробноход М.І., Вольвач Ф.В. Екологія як навчальна дисципліна: проблеми методології та змісту. // Освіта і управління. – 1997. – № 1. – С.13-38.
5. Лукомский Г.К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. Издание графа Н.В. Клейнмихель, Харьков. 1917.
6. Вечерський В.В. Архітектурний устрій українських монастирів доби Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.). / Матеріали до українського мистецтвознавства. Зб. наук. пр. – вып. 3. К., 2003. [Електронний ресурс] Режим доступу : <http://www.etnolog.org.ua>.
7. Удовиченко В.В. Типологія і класифікація ландшафтних комплексів території Сумської області // Географічна освіта і наука в Україні : Зб. тез доповідей наукової конференції, присвяченої 70-річчю географічного факультету. – К.: ВГЛ «Обрії», 2003. – С.206-207.
8. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 586 с.
9. Нешатаев Б.Н., Корнус А.А., Шульга В.П. Региональные природно-территориальные комплексы Сумского Приднепровья // Екологія і раціональне природокористування: Наукові записки Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка. – 2005. – 144с.
10. Зюилен Г. Все сады мира / Г.Зюилен; Пер. с фр. М.Карелиной. – М.: ООО «Издательство Астрель»: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 176 с.

Summary

V.P. Shulga. A Landscape Variety as Basic Constituent Naturally Cultural Environments of the Sumy Region.

In article the preconditions of formation of natural-cultural environment of the Sumy region are considered on the basis of comparison of the circuits historical-cultural and physical-geographical divisions. Landscape variety of territory is determined as main precondition of formation and development «Manors culture» XIX of century. For preservation of unique natural-cultural landscapes the consideration them is offered as objects of ecological tourism.